

Шаркий Туркистон — тарихан туркий-мусулмон халқлар яшаган, маданий ва иқтисодий жиҳатдан тараккий этган ҳудуддир. Бу ерда туркий қавмлар асрлар давомида давлат тузиб, мустанкил яшаган. Бирок XIX асрдан бошлаб Шаркий Туркистон (тарихда Қашғария, Йеттишар деб ҳам аталган) Хитой империяси босқинига учраб, мустанкиллигини йўқотди.

1. Шаркий Туркистоннинг тарихий аҳамияти

Шаркий Туркистон Марказий Осиёнинг йирик савдо йўллари чорраҳасида жойлашган бўлиб, қадимдан «Ипак йўли»нинг асосий нуқталаридан бири саналган. Қашғар, Хотан, Турфан ва Урумчи қаби шаҳарлар илм, маданият ва савдо марказлари сифатида маълум эди.

2. XIX асрга қадар сиёсий ҳолат

XVIII асрнинг иккинчи ярмигача Шаркий Туркистон турли туркий хонликлар қўлида бўлган. Хусусан, Чағатой сулоласи, кейин эса маҳаллий туркий амирлар ҳукмронлик қилган. XVIII асрда Хитойда Чин сулоласи (манжурлар) қучайиб, туркий ҳудудларга тажовуз қила бошлади.

3. Чин сулоласининг биринчи босқини (1759)

1759 йилда Чин сулоласи Шаркий Туркистонни ҳарбий қуч билан босиб олди. Урушдан сўнг Чин ҳукумати ҳудудда маъмурий тизим ўрнатди, маҳаллий аҳоли эса қаттиқ назорат остига олинди. Аммо халқнинг мустанкиллик интилиши тўхтамади ва турли қўтарилишлар бўлиб турди.

4. XIX асрда миллий кўзғолонлар

XIX асрда туркий-мусулмон халқлари Чин ҳукмронлигига қарши бир неча марта миллий-озодлик ҳаракатларини бошладилар.

- 1820–1830 йилларда Йеттишарда кўзғолонлар бўлди.

- 1860-йилларда Яъкуббек кўзголони энг каттаси бўлди. У бутун Кашгарияни ўз кўлига олиб, мустакил давлат — Йеттишар давлатини барпо килди. Бу давлат Бухоро амирлиги ва Усмонийлар империяси билан дипломатик муносабатлар ўрнатган.

5. Хитойнинг қайта босқини (1876–1878)

1876–1878 йилларда Чин империяси Зо Зунтан бошчилигида катта армия юбориб, Яъкуббек давлатини йикитди. Каттол жанглардан сўнг бутун Шаркий Туркистон Чин хукмронлигига ўтди. Бу босқин даврида минглаб одамлар халок бўлди, кўплаб аҳоли қочишга мажбур бўлди.

6. Шинжон (Синьцзян) провинциясининг тузилиши (1884)

1884 йилда Чин ҳукумати Шаркий Туркистонни расман ўз ҳудудига қўшиб, «Шинжон» («Янги чегара») номи билан провинцияга айлантирди. Бу номнинг ўзи ҳам ҳудуд босиб олинганини ифода этарди.

7. XX асрда мустақиллик ҳаракатлари

XX асрда Шаркий Туркистонда бир неча марта мустақил давлат тузиш уринишлари бўлди:

- 1933 йилда Кашгарда «Биринчи Шаркий Туркистон Ислом Жумҳурияти» эълон қилинди, аммо тез орада йикитилди.
- 1944 йилда «Иккинчи Шаркий Туркистон Жумҳурияти» тузилди (Или вилоятида), лекин 1949 йилда Хитой коммунистлари томонидан йикитилди.

8. Хитой коммунистик режими даври

1949 йилдан кейин Шаркий Туркистон бутунлай Хитой Халқ Республикаси таркибига қиритилди. Шундан кейин туркий-муслмон аҳоли, айниқса уйғурлар миллий, диний ва маданий тазйикка учрай бошлади. Мустақилликка интилиш эса ҳозиргача давом этмокда.

Абу Муслим

(Тарих сайтининг бош муҳаррири, профессор)